

EBÜ'L-HATTÂB el-ESEDİ

(أبو الخطاب الأسدي)

Ebü'l-Hattâb Muhammed
b. Ebî Zeyneb el-Esedî
(ö. 143/760)Şia'nın aşırı gruplarından
Hattâbiyye'nin kurucusu
(bk. HATTÂBİYYE).**EBÜ'L-HATTÂB el-KELVEZÂNÎ**

(bk. KELVEZÂNÎ).

EBÜ'L-HATTÂB el-MEÂFİRÎ

(أبو الخطاب المعافري)

Ebü'l-Hattâb Abdü'lâ b. es-Semh
el-Meâfirî el-Himyerî
(ö. 144/761)Trablusgarp'ta
Cebelinefûse bölgesindeki
İbâzîler'in seçtikleri ilk imam.

Aslen Yemenli olup Basra'da Ebû Ubeyde Müslim b. Ebû Kerîme'den İbâziyye mezhebinin esaslarını öğrenen, bu bilgileri Kuzey Afrika'ya taşıyan ve "hameletü'l-ilm" diye adlandırılan beş kişiden biridir (diğerleri Abdurrahman b. Rüstem, Âsım b. Cemîl es-Sidrâtî, Ebû Dâvûd en-Nefzâvî ve İsmâil b. Derrâr el-Gadâmîsî'dir). Basra'da beş yıl kadar kalıp tahsillerini tamamladıktan sonra hocalarının tâlimatına uyarak devlet kurmak amacıyla Kuzey Afrika'ya geçen bu kişilerle birlikte Trablus'a giden Ebü'l-Hattâb, mezhep mensuplarının durumuyla yakından ilgilenmeye ve önde gelen cemaat reisleriyle istişarelerde bulunmaya başladı. Önceki yıllarda Ukbe b. Nâfi'in torunlarından İlyâs b. Habîb tarafından Trablus'ta öldürülen İbâzî ileri gelenlerinden Abdullah b. Mes'ûd et-Tûcîbî'nin intikamını almak için bir isyan hareketi başlatıp İlyâs'ın Trablus valiliğinden azlini sağlayan, fakat son derece dikkatli davranan mezhep mensupları işlerini yürütecek bir imam seçmek istiyorlardı. Trablus şehrinin batısındaki Sayyâd mevkiinde bir arazi ihtilâfı dolayısıyla toplanıyormuş gibi görünen İbâzîler Allah'ın kitabı, resulünün sünneti ve selefin sîretine uygun şekilde hükmetmek üzere Ebü'l-Hattâb el-Meâfirî'ye biat ettiler (140/757). Bir müddet sonra Trablus'a baskın yapan Ebü'l-Hattâb kuvvetleri, hükmün ancak Allah'a ait olduğunu ve sadece Ebü'l-Hattâb'a itaat edeceklerini ilân ederek şehre dağıldılar. Ebü'l-

Hattâb, Abbâsî Halifesi Ebû Ca'fer el-Mansûr'un Trablus âmili Amr b. Süveyd el-Murâdî'yi görevinden uzaklaştırdı. Onu Trablus'ta kalmak veya ayrılmak konusunda serbest bıraktıysa da Amr beytül-mâlin anahtarlarını teslim ederek ayrılmayı tercih etti. Böylece Ebü'l-Hattâb imam seçtiği yıl Trablus'a hâkim olmayı başardı.

Bu dönemde Habîb b. Abdurrahman Kayrevan'da hâkimiyetini sürdürmekte iken Süfriyye mezhebine mensup olan Berberî Verfecûme kabilesi reisi Âsım el-Verfecûmî, bir isyan hareketiyle Habîb'i öldürüp Kayrevan ve civarına hâkim oldu (Muharrem 140/Haziran 757). Verfecûme mensuplarının halka kötü davranmaları, ahalinin canına, malına ve namusuna kastetmeleri üzerine halk İbâzî imâmetinden yardım istedi. Bunun üzerine Ebü'l-Hattâb, Abdurrahman b. Rüstem ve Âsım es-Sidrâtî'yi yanına alarak 6000 kişilik bir kuvvetle yola çıktı. Yol üzerinde bulunan Kâbis'i ele geçirdi, buraya bir âmil tayin ederek Kayrevan'a doğru ilerledi. Şehrin yakınlarında Abdûlmelik el-Verfecûmî'nin kumandasındaki kuvvetlerle karşılaştı. Ahalinin şehir içinde isyan çıkarmasından da faydalanan Ebü'l-Hattâb kısa zamanda düşmanlarını mağlûp etti, Abdûlmelik'le birlikte adamlarının birçoğu öldürüldü. Teslim olanlar da kılıçtan geçirildi. Böylece Kayrevan Ebü'l-Hattâb kuvvetleri tarafından tamamen ele geçirildi (Safer 141/Haziran 758). Âsım es-Sidrâtî bu savaşta yediği bir yemekten zehirlenerek öldü. Ebü'l-Hattâb, diğer arkadaşları Abdurrahman b. Rüstem'i Kayrevan'a âmil tayin ederek Trablus'a döndü. Böylece kısa zamanda Trablus'tan Kayrevan'a kadar hüküm süren güçlü bir İbâzî imâmeti ortaya çıkmış oldu. Aynı yıl Halife Mansûr tarafından Mısır valiliğine tayin edilen Muhammed b. Eş'as el-Huzâî, İfrîkiye'de asayişini yeniden sağlamak için Avvâm b. Abdülazîz el-Becelî kumandasındaki bir orduyu bölgeye sevketti. Ebü'l-Hattâb bu orduya karşı Verdâse'ye kadar gitti. Halife kuvvetlerinin ilerlemesine engel olmak için Mâlik b. Sehrân el-Hevvârî kumandasında gönderdiği öncü kuvvetler Abbâsî ordusunu Sûrt civarında mağlûp etti. Bundan sonra Mısır'dan Ebü'l-Ahvas Ömer el-İclî kumandasında ikinci bir ordu gönderildiyse de bu ordu da bizzat Ebü'l-Hattâb tarafından Mağmedâs mevkiinde bozguna uğratıldı (142/759). Ebü'l-Hattâb birçok ganimet alarak Trablus'a

döndü. Kendisinin ve mensuplarının asil gagesi, nüfuz alanını genişletmek isteyen Abbâsî halifesine engel olmak, memleketleri olan İfrîkiye'nin idaresini başkasına kaptırmamaktı.

Halife Mansûr, İfrîkiye'deki bu başarısız harekâttan sonra bizzat Mısır Valisi İbnü'l-Eş'as'tan bu meseleyi halletmesini istedi. Bunun üzerine İbnü'l-Eş'as 40.000 kişilik bir ordu ile İfrîkiye'ye yollandı. Durumdan haberdar olan Ebü'l-Hattâb da 200.000 kişiye yakın bir ordu ile Trablus'tan çıkarak Tavurga'nın güneybatısında bulunan Verdâse'ye gidip karargâhını kurdu. Fakat İbnü'l-Eş'as'ın, doğuya gittiği zannını veren bir taktik uygulaması Ebü'l-Hattâb kuvvetlerinin dağılmasına sebep oldu. İbnü'l-Eş'as sıkı bir yürüyüşle Trablus'a ulaştı. Ebü'l-Hattâb da onu durdurmak için süratle yakındaki kabileleri topladı. İki taraf Tavurga'da karşılaştı. Cereyan eden şiddetli savaş sonunda Ebü'l-Hattâb mağlûp oldu, kendisi ve taraftarlarının çoğu öldürüldü (Safer 144/Mayıs 761). Trablus'u zapteden halife ordusu iki ay sonra Kayrevan'a da hâkim oldu. Bu suretle İfrîkiye'de kurulan ilk İbâzî imâmeti yaklaşık dört yıl devam edebildi.

BİBLİYOGRAFYA :

İbn Abdülhakem, *Fütâhu Mısır* (Âmir), s. 224-225; İbn Sellâm el-İbâzî, *el-İslâm ve târîhu min vicheti nazari İbâziyye* (nşr. R. Shwartz — Sâlim b. Ya'kûb), Beyrut 1405/1985, s. 139-143; Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ebû Bekir, *Kitâbü's-Sire* (nşr. Abdurrahman Eyyûb), Tunus 1405/1985, s. 61-75; İbn İzârî, *el-Beyânü'l-muğrib*, I, 70-71; Şemmâhî, *Kitâbü's-Siyer* (nşr. Ahmed b. Süüd es-Seyyâbî), Maskat 1407/1987, I, 113-121; Selâvî, *el-İstikşâ*, Kahire 1312, I, 56-57; Tâhir Ahmed ez-Zâvî, *Târîhu'l-fethi'l-Arabî fi Libyâ*, Beyrut 1972, s. 176-179; Rifat Fevzi Abdûlmuttalib, *el-Hilâfe ve'l-Havâric fi'l-Mağribi'l-Arabî*, Kahire 1393/1973, s. 137-155; Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâziyye fi'l-Cezâ'ir*, Kahire 1399/1979, s. 374-375; Mûsâ Lakbâl, *el-Mağribü'l-İslâmî*, Cezayir 1981, s. 165-166; Ethem Ruhi Fiğlalî, *İbâdiyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, Ankara 1983, s. 99-100; A. De Motylinski, "Ebülhattâb", *IA*, IV, 83-84.

MUSTAFA ÖZ

EBÜ'L-HATTÂR

(أبو الحطار)

Hüsâm b. Dırrâr el-Kelbî
(ö. 130/747)

Emevîler'in Endülüs valisi.

Vali Belc b. Bişr el-Kuşeyrî'nin ölümünden (124/742) sonra Endülüs'te karışıklıkların başlaması ve yeni vali Sa'lebe b. Selârne el-Âmilî'nin bunu körük-

lemesi üzerine İfrîkiye Valisi Hanzale b. Safvân el-Kelbî Ebü'l-Hattâr'ı barışı sağlamak için Endülü's'e vali tayin etti (743).

Ebü'l-Hattâr'ın ilk icraatı, eski valiyi ve diğer bazı kumandanları Afrika'ya göndermek suretiyle Endülü's'ten uzaklaştırmak oldu. Kurtuba'da biriken Suriyeli askerleri Endülü's'ün çeşitli bölgelerine yerleştirdi. Dimaşkilîler'i İlbîre'ye (Elvira), Himsîlîler'i İşbîliye (Sevilla) ve Leb-le'ye (Niebla), Kinnesrînlîler'i Ceyyân'a (Jaen), Ürdünlîler'i Reyve (Rayyo) bölgesinde Ersüzüne (Archiduna) ve Mâleka'ya (Malaga), Filistinlîler'i Şezüne'ye (Sidonia), Mısırlîler'i da Garbû'l-Endelüs (Algarve) ve Tüdmîr'e (Teodomiro) yerleştirdi. Yönetime iyi başlayan Ebü'l-Hattâr, bir süre sonra kendi cemaatinden olan Yemenlîler'i koruyup diğer kabilelere haksızlık edince Kays kabilesi mensupları Kinnesrînlîler'in lideri Sumeyl b. Hâtîm el-Kilâbî'nin çevresinde toplanmaya başladılar.

Sumeyl b. Hâtîm, yapılan haksızlıkları dile getirmek üzere Ebü'l-Hattâr'ın huzuruna çıktıysa da hakarete uğradı. Bunun üzerine Ebü'l-Hattâr'a karşı hem kendi kabilesinin hem de Yemenli Lahm ve Cüzâm kabilelerinin desteğini sağladı. Bunu haber alan Ebü'l-Hattâr Sumeyl üzerine yürüdü ve Şezüne'de yaptığı savaşı kaybedip esir düştü (Receb 127/Nisan 745). Bazı tarihçiler, iki müslüman grup arasında cereyan eden bu savaşı Cemel ve Siffin savaşlarıyla mukayese ederler. Ebü'l-Hattâr'ın yerine Sevâbe b. Selâme el-Cüzâmî kendisini Endülü's valisi ilân etti. Ancak çok geçmeden Abdurrahman b. Naîm el-Kelbî ve adamları tarafından hapisten kurtarılan Ebü'l-Hattâr valiliği tekrar ele geçirmek üzere siyasî ve askerî faaliyetlere girişti. Bir ordu ile Kurtuba üzerine yürüyen Ebü'l-Hattâr Sevâbe ve Sumeyl karşısında mağlûp oldu. Sevâbe'nin ölümünden sonra dört ay boş kalan Endülü's valiliğine Yûsuf b. Abdurrahman el-Fihrî getirildi. Yûsuf el-Fihrî ile arası açılan İbn Hureys el-Cüzâmî ona karşı Ebü'l-Hattâr'a iş birliği teklif etti. Ebü'l-Hattâr teklifi kabul ederek harekete geçti ve iki ordu Kurtuba yakınlarında Şekünde'de (Secunda) karşılaştı (130/747). Çok sayıda müslümanın öldüğü bu kanlı savaş Yûsuf el-Fihrî'nin zaferiyle sona erdi. Ebü'l-Hattâr ve müttefiki İbn Hureys el-Cüzâmî yakalanarak idam edildiler.

BİBLİYOGRAFYA:

Aḥbâr Mecmû'a, s. 57-61; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, V, 272-273, 337-339, 491-492; İbn İzârî, *el-Beyânü'l-muḡrib*, II, 33-37; İbn Haldûn, *el-İber*, IV, 119-120; Sehâvî, *ed-Ḍav'ü'l-lâmi*, II, 21; Makkarî, *Nefḥu't-ṭṭib*, I, 237-238; III, 22-26; Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, Kahire 1386/1966, s. 200-201; E. Lévi-Provençal, *Histoire de L'Espagne musulmane*, Paris 1950, I, 7, 48-50, 359; III, 51; a.mlf., "Abu'l-Khattâr", *El²* (İng.), I, 134-135; Zirikî, *el-A'âm*, V, 187; Chejne, *Muslim Spain*, s. 13, 112; Hâlid ed-Düfî, *Târîḥu'l-'Arab fi'l-Endelüs*, Bingazi 1980, s. 280-286; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, İstanbul 1987, IV, 92-102; Muhammed Ya'lâvî, "Terâcimü Endelüsiyye muntekât min Kitâbi'l-Mukaffâ' li'l-Makrizî", *Mecelletü Dirâsât Endelüsiyye*, I, Tunus 1408/1988, s. 79-81; A. Huici Miranda, "al-Husâm b. Ḍirâr", *El²* (İng.), III, 601-602.

ALİ AKTAN

EBÜ'L-HAYR HAN

(ö. 872/1468)

Özbek hükümdarı
(1429-1468).

1412'de doğdu. Moğol Hükümdarı Cuci Han'ın en küçük oğlu Şeybân'ın (Şîbân) nسلinden İbrâhim'in torunu ve Devlet Şeyh'in oğludur. Önce diğer Şeybânî prensleri gibi aynı aileden Cumaduk Han'ın hizmetinde bulundu. Cumaduk Han bir isyan sırasında öldürülünce Ebü'l-Hayr da esir düştü. Daha sonra serbest bırakılan belli başlı Özbek kabileleri ve Mangıt ulusu reisi Vakkâs Biy tarafından desteklenen Ebü'l-Hayr, 1429'da Batı Sibirya'da Tura (Tara) şehrinde han ilân edildi. Tura 1446'ya kadar onun başşehri veya yazlık merkezi olarak kaldı. Ebü'l-Hayr, Tura vilâyetinde hâkimiyet kurmuş olan Cuci sülâlesinden Mahmud Hoca'yı bertaraf ederek Deşt-i Kıpçak'ın büyük bir bölümünü hâkimiyeti altına aldı ve kısa sürede bütün Şeybânî ulusu üzerinde otorite tesis etti.

Ebü'l-Hayr, Moğol istilasından sonra Cuci'nin torunlarına intikal etmesi gerektiğine inandığı Hârizm'in batısıyla başşehir Gürgenç'i 834 (1430-31) kışında zaptedip yağmaladı. Fakat çok geçmeden aşırı sıcaklar ve veba yüzünden Hârizm'den ayrıldı. Gürgenç'te bulunduğu sırada meşhur Kübreviyye şeyhi Kemâled-dîn-i Hârizmî *Keşfü'l-hüdâ* adlı Türkçe eserini ona ithaf ve takdim etti. Ebü'l-Hayr, aynı yıl Astarhan hükümdarları Mahmud Han ile Ahmed Han'ı da mağlûp ederek Ordu-Bâzâr şehrini aldı. 839'da (1435-36) Hârizm'i ikinci defa işgal ederek yağmaladı. Sultan Şâhruh Mir-

za'nın ölümünden (850/1447) biraz önce Siriderya'nın aşağı ve orta taraflarını ele geçirdi. Mâverâünnehir ile Deşt-i Kıpçak arasında önemli ticaret merkezleri olan Sıgnak (bugünkü Sunak Kurgan harabeleri), Arkuk, Suzak, Akkurgan ve Özkent kalelerini zaptetti. Özbeklerin sağlam bir şekilde buralara yerleşmesi, daha sonraki tarihleri için parlak sonuçlara yol açan bir olay sayılır. Sıgnak bu tarihten sonra Ebü'l-Hayr'ın başşehri olmuş ve Timurlular'la Özbekler arasında sınır teşkil etmiştir. Ancak Ebü'l-Hayr bu bölgenin güneyinde sürekli bir başarı sağlayamadı; hatta o civardaki Yesi şehri bile Timur'un ahfadının elinde kaldı.

Şâhruh Mirza'nın ölümünden sonra yerine geçen, Mâverâünnehir ve Türkistan'a hâkim olan oğlu Uluğ Bey, rakibi Gıyâseddin Baysungur'un oğlu Alâüddavle'ye karşı Horasan bölgesini korumak için Amuderya'nın güneyine çekildiği sırada Timurlular arasındaki bu mücadeleden faydalanan Ebü'l-Hayr beraberindeki kuvvetlerle Semerkant'ı kuşatmış, fakat şehri ele geçiremeden geri dönmüştü.

Uluğ Bey'in ölümü üzerine (853/1449) Timurlular arasında başlayan taht kavgaları esnasında tahtta hak iddia eden Ebû Said Mirza, Uluğ Bey'in oğlu Abdullah Mirza'ya karşı isyan edip Yesi'yi aldı ve Ebü'l-Hayr'dan yardım istedi. Ebû Said Mirza, meşhur Naksibendî şeyhi Ubeydullah Ahrâr'ın tavsiyesiyle Ebü'l-Hayr'ın karargâhına kadar geldi ve onun yardımını sayesinde Semerkant yakınlarındaki savaşı Abdullah Mirza'nın kuvvetlerini mağlûp etti, Abdullah savaş meydanında öldürüldü. Böylece Ebû Said Mirza Semerkant hükümdarı oldu. Ebû Said'in Özbekler'in yardımıyla iktidarı ele geçirmesi, Ebü'l-Hayr Han'ın Türkistan'ın iç işlerine müdahale etmesine ve Uluğ Bey'in kızı Râbia Sultan Begüm ile evlenerek durumunu güçlendirmesine yol açtı. Fakat Ebü'l-Hayr idaresindeki Özbekler'in ikbal devri uzun sürmedi; 861 (1457) yılında Kalmuklar'ın sert saldırılarıyla karşılaştılar. Uz Tâmur Tayşî'nin kumandasındaki Kalmuklar Çû vadisinden girip Deşt-i Kıpçak'ı işgal ettiler; yapılan savaşı kaybeden Ebü'l-Hayr Sıgnak'a çekilmek zorunda kaldı. Kalmuklar bütün Özbek ülkesini tahrip edip yağmaladılar.

870'te (1465-66) Altın Orda hânedarına mensup iki prens Ebü'l-Hayr'a tâbi bir toplulukla Moğolistan'a kaçtı. Daha sonraki yıllarda Ebü'l-Hayr'ın eski gö-